

О. А. Купчинський
кандидат філологічних наук
Наукове товариство
імені Тараса Шевченка у Львові

**РЕКОНСТРУЙОВАНІ АКТИ ТА ДОКУМЕНТИ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА XIII – ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ XIV ст.**

Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст., реконструйовані нами з літописів, літописців і богослужбової літератури, є особливим щодо походження типом документальної спадщини князівства, який раніше у більшості випадків окремо не розглядався, – лише у контексті загального змісту наративних пам'яток. Традиція використання на Русі актів і документів сягає своїми коренями ще т. зв. “Остромирового літопису”, який містить текст грамоти Ярослава Мудрого – найдавнішої “Руської правди” – та текст “Повісті минулих років”, що доходить до XIII–XIV ст., і всіх редакцій Галицько-Волинського літопису.

Докази використання документів у літописах різні. Чи не до найперших виявів цього треба віднести згадки термінів на означення тих чи інших актів і документів та їх різновидів.

Під 1288 р. літописець, наводячи заповіт князя Володимира Васильковича, зауважує: “Дроугою же грамотоу напсах • братоу своємоу такою же”. Термін “грамота” літописці використовують, називаючи також документи ординської адміністрації. Для захисту перед ханським темником Куремсою у 1255 р. кременецький воєвода Андрій заявляє: “Батиева грамота оу мене есть” (Ипат., стб. 829). Відомо, що восени 1277 р. хан Ногай посилає до галицького-волинських князів Лева Даниловича, Мстислава Даниловича та Володимира Васильковича послів “с грамотами”. Текст однієї з них використовує літописець (Ипат., стб. 876).

Серед різновидів документів засвідчені терміни “жалость”: “с великою жалостью” (Ипат., стб. 789), разом із цим “жалоба” (скарга): “и посла Володимѣрь • посоль свои • со жалою • ко братоу •

своєму Мьстиславоу” (Ипат., стб. 900). До термінів на означення окремого документа варто віднести „завѣтъ“ (непорушна обіцянка). Щоб помститися за пограбування земель поляками у 1244 р., князі Данило і Василько Романовичі оточують місто Люблін. Побачивши, що руські війська переважають, люблінці стали просити пощади, і князі припинили штурм міста, але запропонували “створиста завѣтъ” (Ипат., стб. 796). Про цю угоду згадує згодом Я. Длугош. Таке ж значення, правдоподібно, має термін “обѣтъ”: “и створить обѣтъ” (Ипат., стб. 821). Відомий також термін “правда”, що означає присягу або взагалі документ.

Договір, складений на письмі, відображав одне зі значень терміна “рад”. Воно відоме вже з договорів князя Олега з греками (Лавр., стб. 32) та з договору невідомого смоленського князя з Ригою і Готським берегом. Так само, “положиша радъ межи собою [...] оутвердивъшеса крѣтмъ чѣтнымъ”, вирішили з’їхатися князі Данило Романович зі синами Левом і Шварном та Василько Романович з сином Володимиром і “ладьскимъ княземъ” Болеславом у місті Тарнові 1262 р. Тексту договору літописець не подає, а лише переказує в загальних рисах його зміст, наголошуючи, що в ньому йшлося “о землю Роускоюу и Ладьскоу” (Ипат., стб. 857–858). Відомі також уривки звернень, щоденники військових походів.

Згадані терміни вказують на використання у князівстві багатьох видів і типів офіційних актів і документів.

У деяких випадках розглядувані документи, незважаючи на традиційну для східнослов’янського літописання увагу літописців до оригінальних текстів, підлягали редагуванню, яке здійснювалося на різних етапах.

До документальних джерел, текст яких майже не вдається реконструювати (це аж ніяк не знімає з порядку денного їхню реконструкцію), належать записи рішень і ухвал “дум”, “рад” на князівських дворах, протоколи князівських з’їздів (“соборів”, “снемів”), народних віч, посольських звітів. Тексти цих документальних пам’яток розкидані у формі уривків по всьому літопису і часто не піддаються вичленуванню. Через згадані втручання літописців і, очевидно, переписувачів вони майже злилися з авторським текстом літопису. Лише загальна інформація про віче у Галичі 1231 р. з уривками мови князя Данила: “Хочете ли быти вѣрни мнѣ да изиидоу на враги мое” і відповіді галичан: “вѣрни есмы Бѣу и тобѣ • гѣноу нашемоу • изииди с Бѣїею помощю” (Ипат., стб. 763), – може вказувати на існування тексту „протоколу“ віча.

Для відтворення документації типу посольських звітів (поширювалася уже в XII ст., пор.: Ипат., стб. 318–320, 244–245) служить така текстологічна деталь у літописах, як опис обміну “офіційними мовами” між послом і князем, церемоніал, пов’язаний з приходом, прийняттям і відходом посольства.

На сторінках літопису широко репрезентована ще одна група активів – епістолярний жанр князівського архівного фонду. Вона, порівняно з вказаними документами, досить велика, і її реконструкція, а отже, й пізнання та оцінка натрапляють на певні об’єктивні труднощі. Крім включених оригінальних текстів за цитованими у літописі текстами, наприклад, може приховуватися не тогочасне непряме листування, а лише „літературні опрацювання усної традиції”¹. Основним джерелом такої оцінки з історичного погляду був ранньосередньовічний руський звичай вести переговори між князями не з допомогою листування, а усно, “через словесні передачі” послами “речей”, які напевно фіксувалися у “протоколах” послів.

Повне уявлення про реконструкцію текстів приміщено нами у публікації документів: Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII– першої половини XIV ст. – Л., 2004. – С. 208–356.

Для ілюстрації подаємо зразки епістолярій, реконструйованих з Галицько-Волинського літопису (тут і далі посилання на публікацію документів за вказаним виданням: Купчинський О. Акти і документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – відповідно до розділу другого та номера опублікованого документа).

1230 р., кінець лютого – березень. [Галич].– З потаємного запрошення галицької громади князю Данилові Романовичу посісти престол у Галичі: “яко Соудиславъ шель есть во Понизье • а королевичъ в Галичи ѿсталъ • а поиди борже” (II, № 13);

1248 р., листопад. Неподалік ріки Нарви.– Записка князя Василька Романовича братові Данилу з поля битви з ятвягами: “яко брань си велика есть • потъсниса к намъ” (II, № 24);

1282 р., середина вересня. [Холм].– Лист-відповідь князя Юрія Львовича князю Володимирові Васильковичу: “Строю мои • ра^д быхъ и самъ с тобою шель • но нѣколь є мь ѣдоу господине до Соуждали женить^с а со собою • поймаю не много людии • а се вси мои людье и боарѣ • Бѣу на роуцѣ и тобѣ • а коли ти боудеть любо тогда с ними поиди” (II, № 31);

1285 р. – початок 1286 р. [Мельник].– Лист князя Лева Даниловича си́ну Ю́рію: “Сїюу мои Ю́ри • Не ходи самъ с Литвою • оубиль на княза ихъ Воишелка • любо восхотать мсть створити” (II, № 35);

1288 р., початок червня. Любомль.– Лист князя Володимира Васильковича князю Мстиславові Даниловичу: “Братъ мои самъ вѣдаешъ • како есмь имѣль брата своего Кондрата • и чѣтиль и дариль а в обидуо его стоаль есмь за нимъ • како и за собою • абы ты тако же мене дѣла • приалы и с любовью подъ свою роукоу и стоаль за нимъ во его зло” (II, № 50).

Які реальні історичні, дипломатичні, текстологічні критерії сприяють реконструкції епістолярних пам'яток цієї найчисленнішої групи актів, що реконструйована з літописів?

Крім даних загальних досліджень літописів, зокрема різнобічного обстеження їх джерельної бази та власних спостережень над актовими матеріалами XIII ст., відтворенню текстів документів і різних інших актів на основі літописів допомагають:

1. Загальні відомості про поширення (а також використання) актів епістолярного жанру на Русі у XIII ст. і раніше. Свідченням цього є виявлені берестяні грамоти у Новгороді й інших містах (Смоленську, Пскові, Твері, Вітебську, Мстиславі), а також терміни на означення різновидів актів. Наочною ілюстрацією міжкнязівських контактів з допомогою листів та різних послань є практика їх пересилань у формі сувоїв і згортків, що знайшла відображення на мініатюрах Радзивілівського літопису. Сувої і згортки документів передавалися до рук князів послами.

2. Дані самого тексту документа. Насамперед ідеться про смислову “цілісність” вміщеного в літописі акта. Поряд розглядається його будова (формуляр). Вона повинна бути подібною або збігатися з формулярами автентичних документів, що відомі з давньоруського дипломатарію. Водночас розглядаються малі та великі фрагменти актів, крім тих, які є лише “слідом документа” і часто нагадують текст укладача літопису. Потребують урахування складові частини документів. Чимало з них зберігають на початку так звану етикетну частину, що містить звертальну (адресну) формулу. Вона підтверджує, що йдеться саме про лист, послання тощо. Цей структурний компонент епістолярій найчастіше виражено словами: “братє”, “братьє”, “сїюу”, “сыновчє”, “отчє”, “строю мои”, “господинє очє” тощо. Окремі з них уточнюються іменами: “Сїюу мои Ю́ри”, “Браѣ мои Мьстиславе”.

3. Форма подання (спосіб внесення) актів у контекст літопису. Розглядаються акти, передані посольствами (або гінцями), а в них мова ведеться від першої особи – князя, єпископа, боярина-тисяцького та інших, однак особиста присутність експонентів при поданні листа, послання чи іншого документа виключається. Виняток може становити хіба що пересилання листів чи депеш під час облог міст, фортець. У літописах такі тексти супроводжуються словами: “присла [...] посоль свої”, “посла посла”, “отради посла”, “нача слати ко...” тощо. Така форма подання актів відома ще з XI–XII ст.

4. Перед текстом дипломатичного листа чи послання, звернення, на відміну від заповітних або присяжних грамот, може виступати термін “рѣчь”. За давньою традицією цей термін пов’язується з “князівським дипломатичним листом”² (приклади див. раніше). Він використовувався літописцями у XII ст., відомий у давньоукраїнській мові XV ст.

Пізнавальним під час реконструкції актів є також використання різних форм дієслова у значенні “говорити”, що етимологічно пов’язане з терміном “рѣчь”³: “посла посоль [...] и речь”, “и посла [...] и реки”, “и посла ко Котаневи река”, “посласта Кондратови рекоуще”.

5. Мова й орфографія текстів. Листування та інші акти звичайно писані не однією мовою та засвідчують іншу орфографію порівняно з мовою й орфографією авторського тексту літопису. Різниця в орфографії текстів (незважаючи на всі можливі редакторські втручання) простежується також серед актів, які створювалися на галицько-волинських землях, і тих, що надходили з інших земель.

Спираючись на вказані засади виокремлення актів та документів із літописів, реконструйовано понад 60 листів, послань, звернень, записок тощо, які репрезентують епістолярний жанр галицько-волинського документального фонду XIII ст. Виявлено також листи, що надходили з інших князівських дворів та з-за кордону.

Відтворене галицько-волинське листування належить здебільшого князям і їхнім канцеляріям, а також особам різних суспільних станів тогочасного Галицько-Волинського князівства. Більша частина його експонентів – це спадкові князі і князі-сюзерени, а саме: князь Роман Мстиславич, княгиня Анна, її сини Данило і Василько Романовичі, внуки – князі Лев Данилович, Мстислав Данилович, Шварно Данилович і Володимир Василькович, правнук князь Юрій

Львович, а також князі-васали. Низку із цих епістолярій створено в канцеляріях тимчасових володарів Галичини і Волині князями Володимиром Ігоровичем, Мстиславом Мстиславичем, Олександром Всеволодичем. Листи виходили від громад містичів і боярства (міста Галич, Берестя) особисто або за посередництвом канцелярій (можливо, воєводських) великих бояр, таких, як Володислав Кормиличич, Судислав Бернатович, Доброслав Суддич, від окремих представників князівської адміністрації, наприклад, тисяцького Дем'яна, осіб духовного стану – Павла Дионісійовича та ін.

У розділі вміщено чотири оригінальних світських тексти із богослужбових книг, що становлять собою певного роду прикінцеві та покрайні записи. Вони датовані: 1282, 1288, 1307 рр. (два матеріали). Знаємо їх авторів. Це – попович Євсевій, ієромонахи Георгій, Марко, священник Полікарп.

Як і більшість різновидів документації в списках, так і реконструйовані листи, депеші, запрошення тощо рідко зберігають у складі літописів первісний обсяг тексту. Літописець, як відзначалося, включає до контексту лише ті уривки з актів, які для нього були найважливішими і найпотрібнішими під час викладу подій сюжету. Скорочені тексти подекуди навіть утруднюють встановлення різновиду документа, особливо якщо йдеться про суміжні види актів. Деколи з'являється підозра, чи взагалі йдеться про запис або уривок запису акта, листа та ін. Тому не всі тексти можливих актів чи документів використані у праці.

Утім більшість відтворених документів близькі за текстом до оригіналів. На їх основі вдається переконливо з'ясувати будову, а для деяких видів актів – інколи вловити й певні закономірності її розвитку. Листи і послання в більшості випадків зберегли дві основні структурні частини: так звану етикетну і змістову, кожна з яких містить свою добірку клаузул. У першу, етикетну, частину, наприклад, часто входить звертальна формула та шаноблива назва адресата (інскрипція). Друга частина, що, як правило, репрезентує зміст, виражена клаузулами промульгації (оголошення про волю експонента), нарації (оповідь про конкретні підстави видачі документа), нарешті, як основна клаузула виступає диспозиція – власне зміст документа. Закінчення (тобто прикінцевого протоколу) у реконструйованих листах, як правило, немає. Про те, що закінчення у багатьох посланнях та листах були, свідчать аналогії з XII ст. (Ипат., стб. 380, 698–699).

Особливості будови зауважено за зверненнями і запрошеннями. Заслуговує на увагу також зміст реконструйованих епістолярій. Більшість із них повідомляє про суспільно-політичне життя Галичини і Волині. Виразно ультимативне забарвлення з метою захоплення влади має лист покликаного на галицький престол князя Володимира Ігоровича до бояр міста Володимира з вимогою видати княгиню Анну з малолітніми синами Данилом і Васильком та прийняти брата Святослава (II, № 3). Листи виконують також функцію запрошень князям від громад міст і боярства вступати на престол князівства (II, № 5, 13, 61), повідомлень про антикнязівські змови бояр і звинувачень їх у невірності князівським дворам (II, № 14, 20). Вони є також інформацією про наклепи політичного характеру і відповідями на них (Ипат., стб. 747).

У низці листів розповідається про незаконне захоплення володінь і вимоги повернення їх спадковим володарям. В окремих із них висловлюються погрози у разі непоступливості. Галицький князь Лев Данилович пише своєму синові Юрію з приводу безпідставного захоплення ним у князя Мстислава Даниловича Берестя: “Поѣдь вонъ из города • не погоуби землѣ • братъ мои послалъ возводитъ Татаръ • не поѣдешъ ли вонъ • а же ти боудоу помочникъ браѣ • своєму на та • а же ми боудеть смѣрть • по своемъ животѣ • даю землю свою всю . • братоу своєму Мъстиславоу • а тобѣ не дамъ • о же мене • не слоушаешъ • ѿца своего” (II, № 65).

Разом із тим відтворені епістолярії свідчать про звинувачення князями боярства за його свавілля, що в Галичині та на Волині традиційно виявлялося у самочинному роздаванні князівських земель. Такого листа князь Данило Романович надсилав боярину Володиславові у Галич (II, № 20). Передчасне надання маєностей всупереч волі князя Володимира Васильковича здійснює князь Мстислав Данилович (II, № 40–41). Збереглися й виправдання Мстислава щодо таких заходів (II, № 11).

Порівняно велика кількість актів пов'язана з переданням князем Володимиром Васильковичем Володимирського князівства у спадок двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу і дружині Ользі.

Частина реконструйованих за літописами актів репрезентує дипломатичне листування. Саме такий зміст вкладено у лист княгині Анни, дружини князя Романа Мстиславича, до брата, польського князя Лешка, у якому вона скаржиться на насильне захоплення земель князівства князями Ігоровичами (II, № 4). У листі

галицьких містичів і бояр йдеться про необхідність звільнити Галич від військової окупації Угорщиною, зловживання, завдані населенню палатином Бенедиктом Бором (II, № 5). У листуванні князів Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича мовиться про відносини з Мазовією зокрема, про конечність укладання міжкнязівських угод, взяття Мазовії під захист, потребу постійно допомагати мазовецькому князю Конрадові (II, № 50–54).

До цього ряду актів слід віднести уривки з листів-записок.

Певна кількість реконструйованих епістолярій розповідає про військові походи на території Галицько-Волинського князівства і поза його межами. Серед них – заклики до спільної боротьби проти ворога (II, № 27), обіцянки надання у війнах допомоги, відомості про шляхи проходження військових загонів (II, № 8, 15, 33). Деякі листи відображають участь князів у походах (II, № 26, 31–33, 35).

Водночас документи ілюструють висловлення співчуття деяким князівським дворам з приводу ворожих нападів та готовність одних князів виступити на захист інших (II, № 32), вимоги припинення воєнних дій (II, № 12), пропозиції щодо захоплення окремих володінь і певні тактичні плани у цьому напрямку (II, № 13, 63), стратегічні корективи щодо розташування військ на полі битв (II, № 24), вимоги тримати оборону міст перед можливим нападом ворога (II, № 18). Лист князя Володимира Васильковича до мазовецького князя Конрада (весна 1279 р.) містить інформацію про грабіж мирного каравану, який прямував із міста Володимира у Ятвязьку землю із зерном, і підступне вбивство його людей (II, № 29–30). Відомі також листи приватного характеру (II, № 19).

Реконструйовані на основі пропонованих засад тексти документів є не записами слів чи переказів послів у “протоколах” (хоч і такі мають місце), а переважно скороченими копіями автентичних актів і документів XIII ст. Це самостійні в минулому історичні джерела – офіційні князівські грамоти, документи міських громад, боярства, представників духовенства.

¹ Див.: *Франчук В.Ю.* Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. – К., 1986. – С. 109–110.

² *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – [М., 1963]. – С. 317.

Франчук В. Ю. Указ. соч. – С. 125–127.